

مجلة الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها، فصلية
علمية محكمة، العدد الـ ٧٧، شتاء ١٤٠٤ هـ. ش،
٢٥٠٢ م؛ صص ٤٣٤-٤١٠

Social media analysis of Sufi poetry by Safi al-Din Hali during her Mughal period

Article Type: Promotional

*zohrehmohammadi*¹, *Fariborz Hoseinjanzadeh Seresti*^{2*},
*Mohammad Jafari*³

Abstract

The connection between the poet and society is among the most significant subjects in literary criticism. There are few poets who remain unaffected by society or whose presence leaves no impact upon it. This reciprocal relationship is a common and recurrent theme in poems classified as social poetry; however, studying it within ghazal poetry—where the poet's individual and personal dimension is more prominently expressed—is a subject worthy of deeper contemplation and research. The mystical (Sufi) poem and the ghazal have been among the most important aims and poetic forms in Arabic literature, from the pre-Islamic era up to the modern age. Although poets have primarily composed in these forms around lyrical and emotional themes, social circumstances and the influence of society—with its shifting conditions—have nonetheless manifested themselves within these poems in various ways. Şafī al-Dīn al-Ḥillī, a renowned Iraqi poet born in the city of Ḥillah shortly after the devastating Mongol invasion of Baghdad, matured amid the hardships and turmoil of the Mongol period. In his *dīwān* (poetic collection), he reflected numerous social issues and concerns. This study, employing a descriptive-analytical method, seeks to explore the social features of al-Ḥillī's ghazals and Sufi poems. It endeavors to identify and analyze traces and indicators of social characteristics and themes within his mystical poetry. The findings reveal that the poet's social concepts and concerns are reflected

¹.PhD Student in Arabic Language and Literature, Islamic Azad University, Kashmar Branch, Kashmar, Iran. *Email*:zohrehmohammadi935@gmail.com

². Corresponding author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Islamic Azad University, Kashmar Branch, Kashmar, Iran; *Email*: janzadeh46@Gmail.com

³. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Islamic Azad University, Kashmar Branch, Kashmar, Iran. *orcid.org*/0000-0003-2691-7688

in his ghazals through allegories, metaphors, and symbols—and at times even directly—showing that the poet did not detach himself from the social world, even in his most personal verses.

Keywords: Sufism, Ghazal, Ṣafī al-Dīn al-Ḥillī, Mongol period, social characteristics.

1. Introduction

The connection between society and literature, or the author's relationship with their own society, has always been an undeniable issue in literary criticism from the past until now. Many critics acknowledge and believe in the dual relationship between these two elements. Today, with the advancement of sociological studies and theoretical frameworks for examining the social aspects of works, as well as understanding the motivations, capacities, themes, characteristics, and social patterns of a literary work, this examination has become more feasible than ever, occupying a large segment of literary criticism. This critical trend is known as the Sociology of Literature. Fundamentally, "the sociology of literature, as a social science, examines this part of the collective consciousness and scientifically studies the social essence of literary works, the necessities of the social environment that nurtured the poet, their intellectual worldview, and the topics worthy of attention in literary works" (Torabi, 1376: 5; Yassin, 1991: 12). This sociological approach seeks to clarify that in the creation of every literary work, the poet or author does not act in isolation; in other words, no creation in the realm of literature and art emerges in abstraction and solitude. Rather, writers and artists create literary works by relying on society and what they receive from it. According to Herbert Marcuse, art and literature are based on a power that is more real than existing reality, capable of acting as a warning and an awareness-raiser by separating the individual from the current situation (Nowrouzi, 1389: 19). In this approach, the literary text is seen as a construct influenced by social conditions, reflecting and indicating the state and circumstances of society.

To sociologically examine or critically analyze the social themes and characteristics of a work, attention to the type of political and social era and its significance in terms of political developments and events is crucial. In other words, through modern historicism, literary works serve as a useful source for accurately understanding many of the social

developments and conditions of an age. Moreover, such investigations, while filling historical gaps and knowledge deficits, reveal the degree of the author's commitment and concern for society. Among the most important socio-political periods in the Islamic world is the era of Mongol dominance in Islamic countries. Understanding the social conditions of this era through literary works carries a double significance due to the vast scale of destruction and turmoil. Similarly, understanding the social themes in literary works and the degree of an author's commitment to social circumstances and the echo of society's voice holds equal importance.

Research Question

This research attempts to provide appropriate answers to the following questions:

1. What are the social characteristics in the Sufi ghazals of Şafî al-Dîn al-Ĥillî?
2. How are the social characteristics reflected in the Sufi ghazals of Şafî al-Dîn al-Ĥillî?

2.Methodology

Paying attention to the political and social period and its importance in terms of political developments and events is vital for the sociological examination or critical analysis of the themes and social characteristics of a work. Furthermore, these investigations reveal the extent of the author's commitment and concern for society. The Mongol era's dominance in Islamic countries represents one of the most critical socio-political periods, and understanding the social conditions of that time through literary works is of paramount importance due to the massive destruction and upheaval. The identification of social themes in literary works and the manner of an author's commitment to social conditions hold equivalent importance.

3.Results

Based on the foregoing, can be summarized as follows: Şafî al-Dîn al-Ĥillî was a religious, eulogistic, or court poet, and consequently, expecting numerous and diverse social themes in his poetry—especially in his mystical ghazals—is illogical. However, despite this, given the poet's social commitment and fervor, and the critical conditions following the Mongol invasion in Iraq and the Islamic countries, he could certainly not distance himself from his society, and traces of social characteristics have appeared even in his ghazals. The poet from Ĥillah loved his homeland. Despite continuous

trade and travel, his love for Baghdad and Ḥillah, and for his homeland in general, is visible in some ghazals and expressions of mystical ecstasy and fervor. In addition to his original homeland, love for other lands where the poet resided is also reflected in his poetry.

Ṣafī al-Dīn al-Ḥillī's thought abhors oppression, and he expresses his opposition and aversion to tyranny in two ways: individual and social. He pursues the struggle against oppression and oppressors within his mystical ghazals and Sufi states. The poet has integrated the fight against injustice with mystical states, and from his perspective, abstaining from oppression is not contradictory to Sufism or the mystical world. In this regard, the pursuit of justice has played an effective role in the poet's Sufi ghazals through the precise application of the keyword "justice." The connection between the Sufi ghazal and the praise of the ruler, presenting the idea of justice, is beautifully and artfully demonstrated. Despite numerous individual motives, the poet advised on justice and its enjoyment by the broad masses of society. Attention to the establishment of security in al-Ḥillī's poetry—given the chaos brought by the devastating Mongol invasion to Islamic lands—as well as attention to individual and social freedoms afforded to the poet by the mystical and Sufi world of the ghazals, has made this component a feature of the poet's social characteristics that deserves consideration. Here, too, the poet has presented his theories by linking the Sufi ghazal with panegyric and subsequently security, and by connecting the Sufi world with a spirit of freedom.

بررسی ویژگی‌های اجتماعی اشعار صوفیانه صفی‌الدین حلی در

دوره مغول‌ها

نوع مقاله: ترویجی

زهره محمدی^۱، فربرز حسین‌جانزاده سرستی^{۲*}، محمدجعفری^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشمر، کاشمر، ایران

۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشمر، کاشمر، ایران

۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کاشمر، کاشمر، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶

چکیده

پیوند شاعر با جامعه از مهمترین موضوعات در نقد ادبی است. کمتر شاعری است که تحت تأثیر جامعه نباشد یا جامعه بر وی اثر نگذارد. این رابطه دو سویه در اشعاری با عنوان اشعار اجتماعی یک موضوع عادی و پرتکرار است؛ اما بررسی آن در غزلیات که بیشتر محل تجلی جنبه فردی ادیب است، موضوعی قابل تأمل و پژوهش است. شعر صوفی و شعر غزل یکی از مهمترین اغراض و قوالب شعری در ادبیات عربی از دوره جاهلی تا معاصر بوده است و شاعران با اینکه در این نوع از اشعار بیشتر پیرامون موضوعات غنائی و عاطفی شعر سروده‌اند، اما شرایط اجتماعی و تأثیر جامعه و تحولات آن در این اشعار به نحوی خود را نشان داده است. صفی‌الدین حلی از شاعران مشهور عراقی که اندکی بعد از حمله ویرانگر مغول‌ها به بغداد، در شهر حله زاده شد، در سایه ناملازمات و آشوب‌های دوران مغول رشد کرد و در دیوان اشعار خود مسائل و موضوعات اجتماعی متعددی را منعکس کرده است؛ اما این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی، در صدد است به ویژگی‌های اجتماعی غزلیات و اشعار صوفیانه شاعر بپردازد و تلاش می‌کند رگه‌های اجتماعی و نشانه‌هایی از ویژگی‌ها و مضامین اجتماعی را در اشعار صوفیانه وی، مورد بحث و بررسی قرار دهد. نتیجه نشان می‌دهد که تأثیر مفاهیم و دغدغه‌های اجتماعی شاعر در غزلیات او در قالب برخی تمثیل‌ها، استعارات و نمادها و گاهی هم به طور مستقیم بازتاب پیدا کرده است و شاعر حتی در غزلیات خویش نیز از جامعه فاصله نگرفته است.

کلیدواژه‌ها: تصوف، غزل، صفی‌الدین حلی، دوران مغول، ویژگی‌های اجتماعی.

۱. مقدمه

پیوند اجتماع و ادبیات یا ارتباط ادیب با جامعه خویش، همواره یکی از مسائل غیر قابل کتمان در نقد ادبی از گذشته تاکنون بوده است و بسیاری از ناقدان بر رابطه دوگانه میان این دو اذعان داشته و به آن باور دارند. امروزه با پیشرفت مطالعات جامعه‌شناسی و نظریات و شناخت الگوها و چارچوب‌های نظری بررسی اجتماعی آثار و همچنین شناخت انگیزه‌ها، ظرفیت‌ها، مضامین، ویژگی‌ها و الگوهای اجتماعی یک اثر ادبی بیش از گذشته میسر شده و بخش وسیعی از نقد ادبی را به خود اختصاص داده است. این گرایش نقدی به جامعه‌شناسی ادبیات مشهور است. اصولاً «جامعه‌شناسی ادبیات به عنوان دانشی اجتماعی، به بررسی این بخش از شعور اجتماع می‌پردازد و با روشی علمی، جوهر اجتماعی آثار ادبی، مقتضیات محیط اجتماعی پرورنده شاعر، جهان‌بینی فکری وی و نیز مباحث شایسته توجه در آثار ادبی را مطالعه می‌کند» (ترابی، ۱۳۷۶: ۵؛ یاسین، ۱۹۹۱: ۱۲). این گرایش جامعه‌شناختی درصدد روشن ساختن آن است که در خلق هر اثر ادبی، شاعر یا نویسنده به‌تنهایی کاری از پیش نمی‌برد و به عبارتی، هیچ آفرینشی در عرصه ادب و هنر در تجرید و انزوا پدید نمی‌آید، بلکه ادبا و هنرمندان با اتکا به جامعه و آنچه از آن دریافت می‌کنند، به خلق اثر ادبی می‌پردازند. از نظر «هربرت مارکوزه»، هنر و ادبیات مبتنی بر قدرتی است که واقعی‌تر از واقعیت موجود است که می‌تواند با جدا کردن فرد از وضع موجود در نقش هشداردهنده و آگاهی‌بخش ظاهر شود (نوروزی، ۱۳۸۹: ۱۹). متن ادبی در این رویکرد به عنوان ساخته‌ای متأثر از شرایط جامعه منعکس‌کننده و نشانگر اوضاع و شرایط اجتماعی است. برای بررسی جامعه‌شناختی یا نقد و واکاوی مضامین و ویژگی‌های اجتماعی یک اثر، توجه به نوع دوره سیاسی و اجتماعی و اهمیت آن دوره از جهت تحولات و رویدادهای سیاسی حائز اهمیت است؛ به عبارتی در پرتو تاریخ‌گرایی نوین، برای شناخت دقیق بسیاری از تحولات و شرایط اجتماعی یک عصر، آثار ادبی به عنوان یک منبع مفید نقش ایفا می‌کنند. علاوه بر آن اینگونه بررسی‌ها، با وجود اینکه خلأهای تاریخی و شکاف‌های دانش تاریخ را پر می‌کند، میزان تعهد و دغدغه‌مندی ادیب نسبت به جامعه را آشکار و مشخص می‌نماید. از مهمترین دوره‌ها سیاسی اجتماعی جهان اسلام دوره سلطه مغول‌ها در کشورهای اسلامی است و شناخت شرایط اجتماعی این دوران در آینه آثار ادبی، بخاطر میزان عظیم خرابی‌ها و آشوب‌ها، این در آینه آثار ادبی از اهمیتی دوچندان برخوردار است. به همان میزان شناخت مضامین اجتماعی آثار ادبی و

چگونگی تعهد و پابندی یک ادیب به اوضاع اجتماعی و پژواک صدای جامعه از اهمیتی همسان برخوردار است. این مقاله در صدد است به بررسی ویژگی‌های اجتماعی در غزلیات صوفیانه صفی‌الدین اجتماعی بپردازد. طبیعی است که بازتاب ویژگی‌های اجتماعی در شعر هر شاعر از این دوران نشانگر تعهد اجتماعی او و انعکاس آن در غزلیات که از جهت ژانری و ساختاری، جایی برای بروز دغدغه‌های اجتماعی نیز، نشانگر حساسیت و تعهد اجتماعی عظیم شاعر و ادیب دارد و این پژوهش با بررسی این موضوع در صدد پاسخ به دو سوال ذیل است:

ویژگی‌های اجتماعی در غزلیات صوفیانه صفی‌الدین حلی چیست؟

ویژگی‌های اجتماعی چگونه در غزلیات صوفیانه صفی‌الدین حلی بازتاب پیدا کرده است؟ در فرضیه سوال اول می‌توان گفت که ویژگی‌های چون وطن‌دوستی، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی در شعر صفی‌الدین حلی بروز یافته است. در فرضیه سوال دوم می‌توان گفت که بازتاب ویژگی‌های اجتماعی به گونه تلفیقی و فنی در غزلیات صوفیانه منعکس شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره اشعار صفی‌الدین حلی تاکنون پژوهش‌های صورت گرفته است که از جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

مقاله (۱۳۹۲)، تضمین و گونه‌های آن در چکامه‌های صفی‌الدین حلی، به تحقیق نرگس گنجی و فاطمه اشراقی. این پژوهش با تامل در دیوان حلی - از یک سو - و مراجعه به دیوان شعرای متقدم - از سوی دیگر - به بازشناسی موارد فراوانی از انواع تضمین و کاربرد آن در دیوان این شاعر، به معرفی منابع اصلی (با ذکر ابیات و عبارات شاعران پیشین) در دوره‌های متوالی تاریخ پرداخته است تا افزون بر بیان گونه‌های تضمین و کارکردهای آن در شعر صفی‌الدین حلی، شیوه بهره‌گیری هنرمندانه این شاعر از صنعت تضمین را روشن سازد.

مقاله (۱۳۹۳)، تجلی قرآن کریم در شعر صفی‌الدین حلی، به تحقیق علی خضری. در این نوشتار، نگارنده با نگاهی به نظریه بینامتنیت به تأثیر قرآن بر شعر این شاعر پرداخته است. طبق یافته‌ها پژوهش، تجلی آیات قرآن در شعر شاعر که در اغراضی چون مدایح نبوی، نمایان‌تر و پررنگ‌تر به نظر می‌رسد. همچنین استفاده تصرفی وی از آیات قرآنی از بسامد بالاتری برخوردار است.

مقاله (۱۴۰۰)، «بررسی تطبیقی دو چکامه از صفی‌الدین حلی و عبدالرحمان جامی در مدح پیامبر اسلام (ص)، به قلم علی‌اکبر ملایی. روش تحقیق، بر پایه نقد درون متنی، به مقایسه این دو سروده، در دو حیطة شکل و مضمون پرداخته و همانندی‌ها و ناهمانندی‌ها را بازنوده است. طبق یافته‌ها، هر دو سراینده، مدایح خود را در عشق به پیامبر و در طی یک سفر پرشور زیارتی به مقصد مدینه آفریده‌اند. اشتیاق دیدار، رنج فراق و آرزوی آمرزش، جان‌مایه این چکامه‌هاست. مقاله (۱۴۰۰) تحلیل سبک شناختی سروده ی قافیه صفی‌الدین حلی در مدح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، به قلم منیر زیبایی. این مقاله سروده مذکور را در سه لایه آوایی، نحوی و بلاغی - معنایی مورد تحلیل قرار داده است و به کشف ظرایف سبکی و زبانی این سروده و نقش آن در آفرینش معنا پرداخته است. نتایج مقاله، حاکی از آن است که شاعر برای زیباسازی ابیات و افزایش بار موسیقایی قصیده، از جناس بهره فراوان برده است. در حوزه نحوی نیز بسامد استفاده از جملات فعلیه و جملات خبری به ترتیب از جملات اسمیه و انشائیبه به مراتب بیشتر است. در حوزه بلاغی - معنایی نیز دو عنصر تشبیه و استعاره از بسامد بسیار بالایی برخوردارند. سبک به کار رفته در این سروده به خوبی در خدمت پویایی گفتمان شعری بوده و در ترسیم عاطفه و احساس شاعر نسبت به پیامبر (ص) موفق عمل نموده است. اما این مقاله، اولین بار به بررسی ویژگی‌های اجتماعی غزلیات صوفیانه صفی‌الدین حلی می‌پردازد و از این منظر پژوهشی جدید است که تاکنون کسی به آن اقدام ننموده است.

۲- بحث و بررسی

این بخش از مقاله ابتدا به ذکر و تعریف مختصری از ویژگی‌ها یا مؤلفه‌های اجتماعی پرداخته و سپس به بررسی آنها در غزلیات صوفیانه صفی‌الدین حلی^۱ می‌پردازد:

۲-۱. وطن پرستی

عشق به وطن و دفاع از آن از محورهای شعرهایی وطنی است. وطن‌دوستی به معنای «نمود وابستگی انسان به زادگاه خویش است که این پدیده، بدون علت در احساس و عواطف انسان جای نمی‌گیرد؛ بلکه مجموعه ارزش‌هایی است که به هم پیوسته‌اند و نهال دوستی را در شعر شاعر غرس می‌کنند (محفوظ، ۲۰۰۳: ۲۱) این مؤلفه زاده عصر معاصر نیست بلکه در ادبیات قدیم نیز وجود داشته و ابن خلدون بدان اشاره کرده است. ابن خلدون از ملی‌گرایی با واژه عصبيت یاد می‌کند. وی عصبيت را روح همبستگی می‌داند و به نظر وی هدف عصبيت عبارت

است از حمایت و دفاع، مطالعه حقوق و هر امری که به آن اجتماع کنند. قومی که عصبیت داشته باشد، به هیچ کاری تویق نمی‌یابد. در نگر او عصبیت وقتی تشدید می‌شود که پایه قدرت و استقلال سست شود (ابن خلدون، ۱۹۸۰: ۴۳؛ ابریشمی، ۱۳۷۳: ۷). باید توجه داشت که وطن - پرستی و ابراز علاقه به وطن در اشکال مختلفی خود را نشان می‌دهد که در ادامه شواهد آن در شعر صفی‌الدین ارزبایی می‌شود.

صفی‌الدین حلی با اینکه عمدتاً در غزلیات و مضامین غنایی سیر می‌کرد، اما در همین غزلیات نیز تعهد و تعصب خود را به وطن نشان داده است. وی به طور دقیق‌تر در برخی دیگر از غزلیات خود، ناآگاه به یاد بغداد و شرایط کنونی و پیشین او افتاده است و یاد آن را زنده نگه داشته است. بغداد و عراق به عنوان مبدأ و وطن اصلی شاعر هسته اصلی وطن‌دوستی شاعر است. او در همین زمینه می‌گوید:

مَا بَعَدَ بَغْدَادَ لِلنَّفُوسِ هَوًى
رَقَّ هَوَاهَا وَرَاقَ مَنَظَرُهَا
كَأَنَّهَا جَنَّةٌ مُزَخْرَفَةٌ
وَهَرَّ عَيْسَى النُّمَيْرُ كَوَثَرُهَا

(الحلی، ۱۹۹۷: ۲۱۲)

شاعر از عشق و شور خود به بغداد سخن گفته است. بغدادی که به مانند بهشتی آراسته است و رودخانه عیسی نمیر در آت به مانند همان چشمه کوثر وعده داده شده در بهشت است. در واقع شاعر حالت عارفانه و عاشقانه را تنها متناسب با بغداد می‌داند و این مکان را شایسته این عشق‌بازی‌ها می‌داند و با ویران شدن بغداد حسرت بازگشت آن دوران را می‌خورد. شاعر در اینجا عشق و تعصب خود را نسبت به بغداد دانسته است و از نگاه او دیگر این بغداد بعد از حمله ویرانگر مغول جای آن عشق‌بازی‌ها نیست. نویسنده با صراحت به کلمه بغداد عشق و علاقه خود را به وطن نشان داده است و با استفاده از اسلوب حصر، تعصب خود نسبت به بغداد در مقایسه با دیگر نواحی و سرزمین‌ها را نشان داده است. در موارد دیگر وطن به طور کلی با واژگانی چون بلد، ربع، أرض و غیره سخن گفته است. وی حتی در تشبیهاتی که در این غزلیات به کار می‌برد، از ذهن سیاسی و مسائل اجتماعی فاصله نگرفته است. به عنوان مثال در نمونه زیر از قصیده‌ای صوفیانه حله و ویژگی‌هایش منبع نشاط شاعر است:

مَا حَلَّةٌ ابْنِ دَبِيسٍ
إِلَّا كَحَصْنِ حَصْبِينِ
لِلْقَلْبِ فِيهَا قَرَارٌ
وَقُرَّةٌ لِلْعَبْوِنِ
إِنْ أَصْبَحَ الْمَاءُ غَوْرًا
جَاءَتْ بِمَاءٍ مَعِينِ

وَحَوْهَا سَوْرُ طِينٍ

كَأَنَّهُ طَوْرُ سِينٍ

(همان، ۵۷۷)

شاعر در اینجا یاد حله می‌افتد و در حالت شور و نشاط عارفانه این حله و وطن است که برای او معنا و مفهوم دیگری دارد. به عبارتی عشق به وطن حتی در شورانگیزترین حالات شاعر با اوست. در اینجا شاعر اجزایی از وطن خود را به دژ محکم و طور سین تشبیه کرده است که در آینه همین تشبیهات عشق او به وطن و وطن‌خواهی او دیده می‌شود. شاعر در همه حال با اینکه در سفر بوده و مکان‌های مختلفی را می‌دیده، از ابراز عشق خود به حله و عراق و بغداد غافل نبوده است. در نمونه زیر که شاعر در یک غزل محض صوفیانه وارد مضمون اجتماعی و توجه به وطن و دادخواهی برای آن می‌کند. او در برخی ابیات این قصیده می‌گوید:

أَيَّ مَلِكًا رُبِعُهُ لِلْعَفَاةِ	رَحِيبُ الْفِنَاءِ رَفِيعُ الْبِنَاءِ
وَمَنْ وَجْهُهُ مِثْلُ شَمْسِ النَّهَارِ	عَزِيزُ الْمَقَالِ عَزِيزُ السَّنَاءِ
وَمَنْ إِنْ أَرَدْنَا دُعَاءَ لَنَا	دَعَوْنَا لِأَيَّامِهِ بِالْبَقَاءِ
أَلَسْتَ تَرَى الْأَرْضَ قَدْ زُحِرْفَتِ	وَقَدْ ضَحِكْتَ مِنْ بُكَاءِ السَّمَاءِ
فَتُبَّ كُلُّ يَوْمٍ إِلَى قَهْوَةٍ	تُشَاكَلُ كَأَسَاكُنَا فِي الصَّفَاءِ
وَمُرَّ سَاقِي الرَّاحِ يَمْزِجُ لَنَا	مِيَاهَ الْحَيَاةِ بِمَاءِ الْحَيَاءِ
مِنَ الْأَرْبَعَاءِ إِلَى الْأَرْبَعَاءِ	إِلَى الْأَرْبَعَاءِ إِلَى الْأَرْبَعَاءِ

(الحلي، ۱۹۹۷: ۵۲۷)

شاعر در اینجا به طرز فنی و صنعت‌مدارانه‌ای به تلفیق مضامین اجتماعی و مضامین عرفانی و صوفیانه پرداخته است. در اینجا شاعر از سرزمین و کشور سخن می‌گوید که به واسطه اقدامات پادشاه آراسته و زیبا شده است و از امکانات بهره‌مند شده است. در واقع در اینجا مدح از انگیزه مادی فردی خارج شده و یک جنبه جمعی وطنی به خود گرفته است. همانطوری که در ابتدا ربع، سرزمین، ناحیه حکمرانی یا خانه و دربار ملک را برای تمامی عفاً یا همان مهمانان و واردشدگان باز می‌داند و از نگاه تک‌بعدی و شخصی صرف‌نظر می‌کند، در ادامه نیز به توصیف سرزمین و اقداماتی که برای کشور شده سخن می‌گوید. البته نکته مهم است که شاعر این مضمون را در قالب قصیده‌ای صوفیانه مطرح کرده است، قصیده کوتاهی که نامش «ثب إلى قهوة» است و شاعر قالب و مضمون عرفانی را زمینه‌ای برای بیان مسائل اجتماعی نموده است. باید توجه کرد که «کشتارهای بی‌امان و قتل‌عام‌های پی‌درپی، شکنجه‌ها و آزارها، ساختن مناره‌ها از سر

آدمیان، بر پا داشتن دیوارها از صف‌های اسرا همراه آجر و گچ، سر بریدن و مثله کردن، تخطی به نوامیس مردم بی دفاع، دزدی و غارت، ترویج انواع مفسد و معایب، دروغ و تزویر، مخالفت با شرع و اخلاق و انسانیت و نظایر این فجایع، سرلوحه بسیاری از اعمال و افعال و حوادثی است که در این دوره طولانی نزدیک به دو قرن رخ داد» (صفا، ۱۳۷۸ ج ۳: ۱) سبب شد که شاعران هر گونه آبادانی و تلاش برای بهسازی سرزمین بعد از حمله مغول را با دیده ستایش نگریسته و از هر ابزاری و هدفی برای مطرح کردن آن و ستایش آن حاکمان استفاده کنند. چیزی که صفی‌الدین حلی به خوبی از پس آن برآمده است.

۲-۲. ظلم‌ستیزی و عزت نفس

ظلم و عدالت دو واژه متضاد هم هستند. ظلم‌ستیزی به معنای مقابله با ستم‌هایی است که در جامعه توسط عواملی انسانی و غیر انسانی متوجه بشر می‌شود و یک شاعر و ادیب با توجه به فطرت ظلم‌ستیزانه و عدالت‌محورانه خویش، در مقابل ظلم موضع می‌گیرد و دشمنی خود را با ظلم و ظالمان نشان می‌دهد (تنهایی، ۱۳۹۱: ۵۴؛ اسمیت، ۱۳۸۷: ۱۴) این مؤلفه به عنوان مضمونی اجتماعی از گذشته‌های دور مورد توجه شاعران ستم‌گریز بوده است و هر چقدر بسترهای اجتماعی تهی از عدالت و سرشار از ستم بر مردم باشد، میزان موضع‌گیری شاعران و ادیبان نسبت به ظلم و ستم بیشتر به چشم می‌خورد.

صفی‌الدین حلی که در دوران پرمخاطره و آشوبناک بعد از حمله مغول زندگی می‌کرد، در موارد مختلفی در اشعار خود حتی در اشعار صوفیانه از عزت نفس و نپذیرفتن هر گونه خواری سخن گفته است و به عنوان شاعری ظلم‌ستیز به ایفای نقش اجتماعی خود پرداخته است. با اینکه شرایط اجتماعی و سختی و فقر ناشی از نابسامانی و آشوب بعد از حمله مغول‌ها، زمینه را فراهم می‌کرد که شاعر در سایه حاکمان صرفاً به حمایت از ظالمان بپردازد، اما خوی صفی‌الدین همواره به عنوان شاعری ظلم‌ستیز ظهور کرده است و نفرت خود از ظلم و مظالم را نشان داده است. به عنوان مثال در نمونه ذیل، پرهیز خود را از ذلت و خواری و استفاده از آن به عنوان پلی برای رسیدن به مقاصد خود استفاده کرده است:

به ترقی نفسی‌ای نیل آمالی

أجّر علی العشاق بالتیه أذیالی

ولم یدر أئی مُرخصّ ذلک الغالی

(الحلی، ۱۹۹۷: ۴۰۴)

علی أنني لا أجعل الذلّ سلماً

وما زلتُ في عشقي عزيزاً مكرماً

فقلوا لمن أمسى به متغالياً

شاعر در اینجا در یک قصیده، نگرش خود نسبت به خواری را نشان داده است و اینکه از ذلت و خواری به عنوان سکوی پرتاب یا پله ترقی استفاده نمی‌کند. در واقع شاعر از آرزوهایی سخن گفته است که او نیز به مانند دیگران از آن برخوردار است، اما برای رسیدن به آن تن به ذلت و خواری نمی‌دهد. این مفهوم متعالی در شعری غزلی و قالبی غنایی بیان شده است و شاعر با استفاده از کمترین روزنه‌ها به بیان مفاهیم اجتماعی خود پرداخته است. شاعر در نمونه زیر در یک غزل صوفیانه با تلفیقی فنی و هنرمندانه میان مفهوم اجتماعی و غنائی از عدم ظلم‌ستیزی دوستان و همراهان گلایه کرده است:

طاروا إليه زرافات ووحدانا	أما ترى الصحبَ إذ نادى الندمُ بهم
في النائبات على ما قال برهانا	إن قال: هُبوا بما كان السرورُ له
ليسوا من الشرِّ في شيء، وإن هانا	قوم أقاموا على لذات أنفسهم
ومن إساءة أهل السوء إحسانا	لم يسألوا عن ولاة الجور معدلةً
سواهم من جميع الناس إنساناً	قد أقسم الدهرُ إن العين ما نظرت
شئوا الإغارة فُرساناً وركباناً	يبدون عند الرضى، لينا فإن غضبوا

(همان، ۵۳۰)

شاعر در اینجا از شور و علاقه دوستان به شراب و ساقه و پیمان‌ستایی سخن گفته است و بیان کرده زمانی که حرف از شراب و می می‌شود، آنها دسته دسته یا به صورت تکی به سوی شراب می‌روند، اما نسبت به ظلم و ظالمان بی توجه‌اند. این عدم تعهد در شعر بخری از شاعران صوفیانه، چیزی است که حلی آن را نفی می‌کند (بودرع، ۲۰۱۵: ۴۳) در واقع از نگاه شاعر صوفی‌گری‌ای که مغایر با مطالبه‌گری باشد امری پسندیده نیست. نویسنده به طور هنرمندانه‌ای به تلفیق این دو موضوع پرداخته است و اصولاً به سادگی می‌توانست سخنی از «والیان ستم» به میان نیاورد، اما دغدغه و حساسیت اجتماعی او سبب شد تا هر فرصتی برای انعکاس صدای مردم و جامعه سخن بگوید. مسلماً بدکاران و ستم‌پیشه‌گان در جامعه شاعر جولان می‌دهند و بالتبع آنان در ذهن شاعر فعال و حاضرند. در نتیجه شاعر تلاش می‌کند از این وضعیت به هر نحوی شده سخن بگوید. یا در نمونه زیر از مجموعه اشعار صوفیانه، نفرت وی از ستم و ستم‌پراکنی ملحوظ است:

وَجُودُهُ لِلوَرَى غِيثاً	يا مَنْ عَدَا لِلأَنامِ غِيثاً
فَقَد نَجَا مَنْ بِهِ اسْتِغَاثاً	ومن إذا جارَ صرفٌ دهرٍ

وَالجَوْنَ قَدْ جَادَهُ وَغَائِماً	أَمَا تَرَى الزَّهَرَ وَهُوَ زَاهٍ
حِبَالٌ مِيعَادِهِ رِثَاءً	وَقَدْ وَفَى دَهْرُنَا، وَكَانَتْ
مَنْ قَبْلَ أَنْ تُحْدِثَ انْتِكَائاً	فَاعْتَنَمَ فِي مَوْعِدِ اللَّيَالِي
وَلَا تُرْمِ دَوْحَهَا التَّبَائِماً	وَبَاكِرِ الرَّاحِ كُلِّ يَوْمٍ

(همان، ۵۳۶)

در این قصیده کوتاه که با عنوان «باکر الراح: عنوان گذاری شده است، شاعر موقعیت را مناسب دیده تا از تعهد و مضمون اجتماعی خود نیز سخن بگوید. در واقع شعر از ویژگی اجتماعی قابل ملاحظه‌ای برخوردار است و شاعر در همان آغاز از جنبه فردی اجتناب ورزیده و جنبه جمعی و کلی را در نظر گرفته است. از واژه «انام» و «الوری» یا مردمان سخن گفته است تا دل بستگی خود را نسبت به حل امور مردم و دغدغه مردسالاری خویش نشان دهد. در ادامه از ظلم دهر که می‌تواند به ستم‌های مردم رنج کشیده شده دلالت کند سخن گفته است و حاکی می‌باشد که در چنین مواقعی به کمک مردم می‌آید و آنها را نجات می‌دهد. در واقع شاعر در اینجا به صراحت از دغدغه اجتماعی و ظلم‌ستیزی خود سخن گفته است.

۲-۳. عدالت‌خواهی

یکی دیگر از مضامین مهم اجتماعی عدالت‌خواهی و توجه به مقوله عدالت است. «مبارزه با ستمگران و خودکامگان تاریخ است. نیش قلم شاعر در این اشعار متوجه تمام افرادی است که غاصبانه و ظالمانه بر گرده ی مردم سوار شده اند و به یاری زر و زور و تزویر و بهره گیری از امکانات تبلیغاتی و کمک روشنفکران وابسته به مطامع دنیوی، زمینه تباهی استعدادها و توانایی های فکری قشر عظیمی از مردم ضعیف را فراهم آورده اند» (رادفر، ۱۳۷۳: ۱۸۸) این مقوله برای شاعرانی که تعهد اجتماعی دارند و پژوهش‌گران جامعه خود هستند، از موضوعات محوری به شمار می‌رود و ادیبان به ضرورت حضور عدالت و برابری در جامعه تأکید می‌کنند. صفی‌الدین حلی در غزلیات صوفیانی خود به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به این مقوله مهم اشاره دارد و اصولاً کلیدواژه‌ها «عدالت» در تصور و گفتمان شاعر همچون مفهومی پویا حضور دارد. به عنوان مثال در قطعه غزلی زیر، اشاره به سنت عدالت را رسم عدالت مستقیماً به کار رفته است:

أَطَعْتُ مَا سَنَّ أَعْدَائِي وَمَا فَرَضُوا	وَشَاهَدُوكَ بِسُخْطِي رَاضِياً فَرَضُوا
تَشَبَّهُوا، إِذَا رَأَوْا تَفْرِيقَنَا شَيْعاً	وَسُنَّةَ الْعَدْلِ فِي دِينِ الْهَوَى رَفَضُوا
أَعْيَاهُمْ السَّعْيُ فِيمَا بَيْنَنَا زَمناً	فَمَذُ رَأَوْا فُرْصَةً فِي بَيْنِنَا نَهَضُوا

بنو لَدِيكَ بِنَاءٌ لَا ثَبَاتَ لَهُ

وما دروا أي ود بيننا نقصوا

(الحلي، ۱۹۹۷: ۴۰۰)

شاعر در این قصیده که عنوانش «لا بارک الله للأعداء» است، از سنت عدالت که می‌توان آن را معادل گفتمان، فرهنگ، مسلک و روش است معنی کرد. شاعر در این قصیده به نقد یا هجو دشمنان پرداخته است و از نگاه او این دشمنان فرصت‌طلبند و از عدالت و دادگستری ممانعت کرده یا به عبارتی آنها را رد کرده‌اند. تلفیق مضامین سیاسی و اجتماعی در این شعر نیز به طور آشکار دیده می‌شود. در واقع هم از تفرقه و تلاش و فرصت‌سخن گفته است و هم از «وُد»، «الهوی». آنچه در اینجا شکی بر آن نیست، باورمندی شاعر و اعتقاد به جریان عدالت در جامعه و روش‌های مختلف زندگی است، چیزی که توسط دشمنان نفی و نقص می‌شود. گاهی دغدغه-های شخصی با دغدغه‌های اجتماعی شاعر امتزاج پیدا می‌کند و آنچه در آن هیچ شکی نیست، توجه عواملی است که سرانجام به عدالت منجر می‌شود (ریان، ۲۰۱۳: ۱۱۸ رباعه، ۲۰۰۳: ۲۰) به مانند ابیات زیر از قصیده بلند «نفسُ الغنج» که شاعر می‌گوید:

مکانتي فوق إمكاني، ومقدرتي	من دون قدرتي، وجودي فوق موجودي
وما رجاني امرؤ، إلا بذلت له	جوداً عن الشكر، أو شكراً عن الجود
لا أوحش الله من قوم مكارمهم	وفضل جودهم كالطوق في جيدي
ما عشت لا أتعاطي، غير حبهم	وهل سمعتم بشرك بعد توحيد

(همان، ۴۱۴)

از عنوان قصیده پیداست که شاعر در شعر مقصود و مضمونی صوفیانه و عارفانه دارد، اما همانطور که تعهد اجتماعی خود را در هیچ شرایطی رها نمی‌کند در هیچ زمانی حتی در هنگامه شور و مستی عارفانه از جامعه فاصله نمی‌گیرد به مدح حاکم شهر پرداخته است و بخشش او را فراموش نکرده است. بخشش هرچند به طور کلی یک مضمون شخصی دارد و خواننده احساس می‌کند انگیزه فردی پشت آن نهفته است، اما رابطه بخشندگی پادشاه و حاکم با عدالت-گستری در جامعه غیر قابل انکار است. یا در نمونه زیر که همچنان گفتمان عدالت خواهی در تلفیق با مدح دیده می‌شود:

وَلَقَدْ ذَكَرْتُكَ وَالْعَجَاجُ كَأَنَّهُ	ظِلُّ الْغَنِيِّ وَسَوْءُ عَيْشِ الْمُعْسِرِ
وَالشَّوْسُ بَيْنَ مُجَدَّلٍ فِي جَنْدَلٍ	مِنَّا وَبَيْنَ مُعْفَرٍ فِي مِعْفَرٍ
فَطَنَنْتُ أَيْ فِي صَبَاحٍ مُشْرِقٍ	بِضِيَاءٍ وَجْهَكَ أَوْ مَسَاءٍ مُقْمِرِ

وَتَعَطَّرَتْ أَرْضُ الْكِفَاحِ كَأَمَّا

فُتِنَتْ لَنَا رِيحُ الْجِلَادِ بِعَنْبَرٍ

(همان، ٤٠٧)

شاعر در اینجا نیز به تنگدستی زندگی عوامل مردم اشاره کرده است و از عاملیت حاکم ممدوح در زوال و از میان برداشتن این فقر و فاقه سخن گفته است. نباید فراموش کرد که وضعیت خراب خزانه، بی‌پولی دولت، سندسازی و دعوی‌های باطل، آشفتگی‌های بازار و کار، ستم‌کاری حکام و مأموران مالیات در ولایات، ظلم و تعدی ایلچیان، سوءاستفاده از فرمان‌ها و احکام، وجود جماعت دزدان، ناامنی راه‌ها و سفرها، ناامنی در شهر، آشفتگی در معاملات، ضعف پول (یوسفی، ۱۳۷۸: ۸۰۱-۶۹۵) عوامل بود که شاعر با اینکه خود در سایه ملوک و حاکمان از رنج و سختی فراوان در امان بود، اما نمی‌توانست نسبت به این مسائل خود را بی‌تفاوت نشان دهد، لذا در اشعار صوفیانه خود نیز همچنان دغدغه مردم و فقر تلاش برای از میان برداشتن فقر دیده می‌شود. علاوه بر موارد فوق شاعر در غزل صوفیانه زیر، ابتدا گریزی به ملک و اشاره به برقراری عدالت توسط او می‌زند و سپس وارد مضمون عرفانی خود می‌شود و به عبارتی دیگر به امتزاج مضمون عرفانی و غنائی پرداخته است:

أيا ذا الفخر وملك العصر

وسامي القدرِ على النسرين

ورب الفضل وجم البذل

ومن بالعدلِ حكي العُميرين

أرى الأنوار من النوار

شبيه النار بدت للعين

فقم من بعد هوض السعد

فإن الوعد شبيهة اللدين

خذ اللذات من الأوقات

ودع ما فات قبيل البين

وقم نرتاح لشرب الزاح

فلأقداح سناها زين

من الاثنين إلى الاثنين

إلى الاثنين إلى الاثنين

(الحلي، ۱۹۹۷: ۵۲۶)

شاعر در این غزل عارفانه که سرشار از مستی و شور و حرارت است و آن را در قالب خمریات عرفانی بیان کرده است، از مفهوم عدالت غافل نیست و با پیوند دادن شعر عرفانی به شعر اجتماعی و سیاسی، مفهوم متعالی اجتماعی خود را عنوان می‌کند. در اینجا شاعر تنها جنبه فردی مادی را در نظر گرفته است، بلکه به توسعه عدالت توسط حاکم و بهره‌وری مردم از این نعمت اشاره کرد است. شاعر به طرز نیکویی عرفان را با اجتماع پیوند داده است و خمریات عارفانه خود را محلی برای بروز انگیزهای اجتماعی و مفاهیم مردم‌سارلاری تبدیل کرده است. به نحوی

که در پی اقدامات عدالت‌محور حاکم است که نور و روشنایی در سرزمین‌ها برقرار است، همانطور که که بر اثر شرب شراب عارفانه نور بر قلب صوفی جای می‌گیرد.

۴-۲. امنیت و آزادی

از دیگر مفاهیم مهم و کلیدی در تحلیل اجتماعی اشعار مفهوم امنیت و آزادی است. امنیت و آزادی هرچند دو مقوله متفاوت هستند، اما اصولاً لزومه آزادی داشتن امنیت است و از نگاه محقق این سطور این دو با هم ارتباط نزدیکی دارند. آزادی واژه‌ای فارسی و معادل کلمه حریت در عربی است (عنایت، ۱۳۵۳: ۵۷) و به معنی دور از قید و بندها و تنگناهاست (آراسته‌خور، ۱۳۷۰: ۳۹). یکی از مهمترین مفاهیم دوره معاصر است که با پسوندهایی چون سیاسی، اجتماعی، دینی به کار می‌رود (منان، ۱۳۹۴: ۱۵۳). این مفهوم در اثر را رابطه با مفهومی چون امنیت و دیگر ساختارهای اجتماعی مشابه سنجیده می‌شود (گلدمن، ۱۳۷۷: ۳۶۱) و ادیبان و نویسندگان از دیرباز، هر کدام نگرش و اندیشه خود را درباره این مفهوم متناوب عنوان کرده‌اند (علوش، ۲۰۰۹: ۱۲) که با توجه تفاوت میان عقاید و تعاریف، در احترام و اعتقاد با آزادی یک نوع اشتراک میان ملت‌ها و ادیبان آزادی خواه وجود دارد. شاعر صفی‌الدین حلی که در دوران پر آشوب مغول می‌زیسته و به دیده، شاهد ناامنی‌ها و ناآزادی‌ها بوده، هر جا که فرصتی دیده در اشعار خود به ستایش این مضمون‌ها پرداخته است. به عنوان مثال در شعر زیر می‌گوید:

تَصَدَّقْ فَإِنَّا عَلَىٰ حَالَةٍ	تُقَلِّدُ بِالْمَنِّ جِيدَ الزَّمَانِ
تُضَاعَفُ بِالْأَمْنِ بِأَسِّ الشُّجَاعِ	وَتُضَعَفُ بِالرُّعْبِ قَلْبَ الْجَبَانِ
يَسُرُّ الْمَسَامِعَ فِي جَوْهٍ	هَدِيرُ الْقَنَاةِ وَشَدُو الْقِيَانِ
وَعِنْدِي سَاقٍ يَنْوِبُ الْمُدَامَ	فَيُسَكِّرُنَا بِلَطِيفِ الْمَعَانِ
وَتَحَسَّبُ قَهْوَتَنَا كَاهِنًا	لِمَا أَظْهَرَتْ مِنْ صِفَاتِ حِسَانِ
إِذَا مَا حَسَاهَا الْفَقَىٰ وَكَلَّتْ	بِحَلِّ الصَّمِيرِ وَعَقَدَ اللِّسَانِ

(الحلی، ۱۹۹۷: ۵۳۸)

شاعر در این مقطع از قصیده‌ای با عنوان «تصدّق»، در بیت دوم به صراحت بیان می‌کند که شجاعت سبب ایجاد امنیت و آزادی شده است. در ادامه نمودهای آزادی را بیان نموده است که از آواز کنیزگان و نغمه و شادمانی آنهاست. شاعر در این قصیده نیز اصل تلفیق مضامین اجتماعی با مضامین صوفیان را در نظر گرفته است. شاعر به سرعت به سمت مضمون و مسیر اصلی خود در حرکت است اما شاعر پیش از آنکه وارد فضا و مضمون عرفانی خود شود، به

بیان عواملی که منجر به این شرایط شده پرداخته است و لازم دیده است که عامل آن را بیان کند. یا در نمونه زیر که آزادی‌ها فردی و لذت‌طلبی از دنیا به سبک خیامی دیده می‌شود:

وَحَيَاةُ الْمَرْءِ فِي الدُّنْيَا عُرُورٌ	تُبُّ إِلَى اللَّذَاتِ فَالْعَمْرُ قَصِيرٌ
كُلَّمَا أَمَكْنَ فِي الدُّنْيَا سُورُورٌ	لَا تَدَعُ نَهْبَ سُورٍ عَاجِلًا
وَقَتَاةٌ وَخُمُورٌ وَأُمُورٌ	فَأَسْرِعِ الْخَطْوَ فَعِنْدِي شَادِنٌ
وَجُنُوكٌ وَطُبُولٌ وَزُمُورٌ	وَسَقَاةٌ وَخُدَاةٌ وَغِنَاٌ
شَادِنًا يَشْدُو وَكَاسَاتٍ تَدُورُ	كُلَّمَا دُرْنَا رَأَيْنَا بَيْنَنَا

(همان، ۵۳۴)

شاعر در اینجا فراخوان به استفاده از لذات دنیوی و آزادی از قید و بندها داده است. اینکه شادی و آزادی و سرور و نشاط را باید سرلوحه کار خود قرار داد. چنین موضوعاتی هرچند در نگاه اول جنبه فردی دارد و از مضمون فراگیر اجتماعی فاصله دارد، اما شاعر با این عقاید در صد تئوریزه کردن جامعه و کشاندن آن به سمت مطلوب است. «هیچ جامعه‌ای آزادی‌های افراد به تمام معنی کلمه، محو و نابود نمی‌شود، موجودی که از انجام هرگونه عمل آزاد ممنوع باشد، نمی‌تواند از نظر اخلاقی عامل یا فاعل شناخته شود و نمی‌توان او را اخلاقاً یا قانوناً انسان به شمار آورد، اگرچه چنین موجودی از نظر رسمیت‌شناسان و حتی روانشناسان در عداد افراد انسانی شناخته می‌شود» (آیزایا برلین: ۱۳۸۰، ۲۸۹) شاعر با این اشعار در واقع در صدد بریدن زنجیرها سنت و تابوهایی است که گرداگرد او را گرفته‌اند و اجازه حضور در عرصه‌ها و تجربه‌های آزادی‌های مختلف را به او نمی‌دهند. یا در نمونه زیر که همین مضمون خیامی بار دیگر جلوه‌گری می‌کند:

هَلْ تَعْلَمُ مَا تَقُولُهُ الْأَطْيَارُ	فِي الدُّوْحِ إِذَا مَالَتْ بِهَا الْأَشْجَارُ
مَا الْعَيْشَةُ إِلَّا سَاعَةٌ ذَاهِبَةٌ	لَا تَبْخُلُ إِنْ سَخَتْ بِهَا الْأَقْدَارُ

(همان، ۵۵۰)

شاعر از زودگذر بودن زندگی و تقابل انسان با سرنوشت سخن می‌گوید و در این تقابل انسان باید آزادانه بجنگد و بر زیاده‌خواهی‌های طبیعت و جهان پیروز شود. یا در قصیده‌ای با عنوان

«قنّان و قیان» گریزی به مدح ناصرالدین و موضع‌گیری خود در رابطه با ظلم‌ستیزی را نشان می‌دهد:

فاسقِی القهوهَ التي قيلَ عنها	إنّما من شرائط الشّيطانِ
خدرِيساً تكادُ تفعَلُ بالعقد	ل فعل النعاس بالأجفانِ
بنت تسعين تُجتلي في يدي	بنت ثلاث وأربع وثمان
شمسُ راح تُريكَ في كل دورٍ	ببدور السُّقاةِ حُكمَ قيانِ
ذات لطف يظنّها من حساها	خُلقت من طبائع الانسانِ...
عَمَر المالكُ عَمَر الجوّ	دَ وقد كان دائرة النّبيانِ
المليكُ الذي يرى المنّ إشرا	كأ بوضف المهمين المتانِ
والجواد السّمخُ الذين مرّج البحر	ين من راحتيه يلتقيانِ
ملكٌ يعتق العبيدَ من الرّقّ	ويشري الأحرارَ بالإحسانِ

(همان، ۵۱۰)

صفی‌الدین حلی در نوع تلفیق شعر صوفیانه با موضوعات سیاسی و اجتماعی بسیار مبتکرانه عمل کرده است. همانطور که دیده می‌شود، وی قصیده خود را با غزل صوفیانه آغاز کرده و از آن به مدح پادشاه و بیان مواضع اجتماعی خود نشان داده است. حلی در بیت پایانی مقطع فوق از آزاد کردن بندگان سخن گفته است و این صفت پادشاه را ستوده است که نشان از ایمان و اعتقاد او به آزادی و رهایی دارد. در واقع بر خلاف آنچه در ابیات پیش از آن گمان می‌شود، او در مدح تنها در اندیشه دریافت صلّه و پاداش نیست، بلکه مطالعه بزرگ اجتماعی خود را که آزادی بردگان و بندگان است را به منصّه ظهور رسانده است. آزادی از مهمترین تعبیر در دنیای سیاسیت است (عالم، ۱۳۸۵: ۳۵۵) اما نمی‌توان از اهمیت و کاربرد آن در دنیای کلاسیک غافل بود. آزادی بردگان و اسیران و غیره همواره در فرهنگ‌ها و ادیان و تمدن‌ها مورد ستایش بوده است و شاعر در اینجا باورمندی خود به آزادی را با توجه به ساختار اجتماعی جامعه خویش بیان کرده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت نتایج بدست آمده از بررسی ویژگی‌های اجتماعی در غزلیات اجتماعی در موارد زیر خلاصه می‌شود:

صفی‌الدین حلی شاعری مذهبی و مدیحه‌گو یا درباری است و قاعدتاً انتظار بازتاب مضامین اجتماعی متعدد و متنوع در شعر وی، آن هم در غزلیات عارفانه غیر منطقی است، اما با این حالا با توجه به تعهد و عصبیت اجتماعی شاعر و شرایط بحرانی بعد از حمله مغول در عراق و کشورهای اسلامی، سبب شده که او به طور قطع نتواند از جامعه خویش فاصله بگیرد و رگه‌هایی از ویژگی‌های اجتماعی حتی در غزلیات وی بروز یافته است. شاعر اهل حله به وطن خود عشق ورزیده است و با وجود تجارت و سفرهای پی‌درپی در پاره‌ای غزلیات و بیان شور و وجد عارفانه، عشق او به بغداد و حله و به وطن به طول کلی دیده می‌شود. علاوه بر موطن اصلی، عشق به سایر سرزمین‌هایی که شاعر در آنها می‌زیسته نیز در شعر وی بازتاب پیدا کرده است. اندیشه صفی‌الدین حلی از ظلم و ستم بیزار است و او به دو گونه فردی و اجتماعی مخالفت و بیزاری خود را با ظلم عنوان می‌کند و ستیز با ظلم و ظالمان را در غزلیات عارفانه و حالات صوفیانه دنبال می‌کند. شاعر ظلم‌ستیزی را با حالت‌های عارفانه تلفیق کرده است و از نگاه او پرهیز از ظلم در تضاد با صوفی‌گری و جهان‌عرفانی نیست. در همین رابطه عدالت خواهی با کاربرست دقیق کلیدواژه عدالت در شعر صفی‌الدین نقش مؤثری در غزلیات صوفیانه شاعر ایفا کرده است. پیوند غزل صوفیانه با مدح حاکم و ارائه اندیشه عدالت به طور زیبا و صنعت‌مدارانه خود را نشان داده است و شاعر با وجود انگیزه‌های متعدد فردی، به عدالت و استفاده آحاد گسترده‌ای از جامعه از آن توصیه نموده است. توجه به دایر شدن امنیت در شعر صفی‌الدین با توجه به آشوب‌هایی که ارمغان حمله ویرانگر مغول بر بلاد اسلامی بوده و همچنین توجه به آزادی‌های فردی و اجتماعی که جهان‌عرفانی و صوفیانه غزلیات به شاعر امکان طرح و بروز آن را داده، سبب شده تا این مؤلفه نیز از جمله ویژگی‌های اجتماعی شاعر مورد توجه قرار گیرد. شاعر در اینجا نیز با پیوند غزل صوفیانه با مدح و سپس امنیت و همچنین ارتباط جهان صوفیانه با جهان آزادمنشانه به ارائه نظریات خود پرداخته است.

پیوست

۱. صفی‌الدین حلی در پنجم ربیع‌الثانی سال ۶۶۷ هجری در حله به دنیا آمد و در آنجا رشد یافت (فروخ، ۱۹۸۱: ۷۷۲)، او در کنار کارهای ادبی خود به تجارت نیز پی‌پرداخت و برای این امر به مصر، شام، ماردین (در ترکیه) و دیگر سرزمین‌های اسلامی سفر کرد. مصر و شام که از جمله مغول‌ها در امان مانده بودند، با درایت ممالک عالم‌پرور، مهد پرورش ادیبان و عالمان گشت و شاعر عراقی در آن بلاد، به مدح پادشاهان و بزرگان از جمله پادشاهان ماردین پرداخت (عسقلانی، بی‌تا، ۳۶۹؛ الشوکانی، ۱۹۸۸: ۲۴۹)؛ او

در اصل شاعر دولت ارتقی بود، دودمانی که در مناطقی از ترکیه و سوریه حکمرانی می‌کردند به مدح پادشان آن خاندان به ویژه سلطان ناصر پرداخته و مجموعه ادبی او با عنوان ارتقیات مشهور است.

منابع

الف) عربی

- ابن خلدون (۱۹۹۹)، تاریخ ابن خلدون، الرياض: بيت الأفكار الدولية
- بودرع، عبد الرحمن. (۲۰۱۵م). فی تحلیل الخطاب الاجتماعي السياسي: قضايا ونماذج من الواقع العربي المعاصر. عمان: دار كنوز المعرفة للنشر والتوزيع.
- الحلّی، صفی‌الدین (۱۹۹۷)، دیوان اشعار، بیروت: دارصادر
- ریان، جودت عصام. (۲۰۱۳م) شعر الثورة المصرية الحديثة: دراسة أسلوبيّة. رسالة الماجستير. جامعة القدس
- الشوكاني، محمد بن علی (۱۴۱۸هـ-۱۹۹۸م)، «البدور الطالع»، جلد اول، دار الكتب العلمية، چاپ اول
- العسقلانی، ابن حجر (بی تا) «الدرر الكامنة فی اعیان المائة الثامنة»، ج ۲، دار الجیل
- علوش، سعید. (۲۰۰۹م). الرواية والإيديولوجيا فی الأدب العربي المعاصر. بیروت: دار المنهل اللبناني.
- فروخ، عمر (۱۹۸۱م) «تاریخ الادب العربي»، الجزء الثالث، دار العلم، چاپ چهارم
- محفوظ، محمد (۲۰۰۳)، الواقع العربي وتحديات المرحلة الراهنة، بیروت: دارالشروق الثقافية.
- یاسین، السید. (۱۹۹۱م) التحليل الاجتماعي للأدب. القاهرة: مكتبة مدبولی.

ب) فارسی

- آراسته، محمد (۱۳۷۰)، فرهنگ اصطلاحات علمی - اجتماعی، تهران: نشر گسترده
- ابریشمی، عبدالله (۱۳۷۳): نقد و بررسی ناسیونالیسم، تهران: نشر نگارنده
- اسمیت، مانوئل جی (۱۳۸۷)، روانشناسی اعتراض، ترجمه: مهدی قراچه داغی، تهران: درس
- برلین، آیزایا، ۱۳۸۰، چهار مقاله درباره‌ی آزادی، محمدعلی موحد، تهران، خوارزمی
- ترابی، علی‌اکبر. (۱۳۷۶). جامعه‌شناسی ادبیات فارسی (جامعه‌شناسی در ادبیات). تهران: فروغ آزادی.
- تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۹۱)، بازشناسی تحلیلی نظریه‌های مدرن جامعه‌شناسی در مدرنیته در گذار، تهران: علم

- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۷۳)؛ دگرگونی ها و ویژگی های ادبیات انقلاب اسلامی در یک نگاه؛ مجموعه مقاله های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی؛ تهران: سمت.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۷۸) تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات فردوس.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۸۵)، تاریخ فلسفه سیاسی غرب، عصر جدید و سده نوزدهم، چاپ نهم، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- عنایت، حمید (۱۳۵۳)، جهای از خود بیگانه، تهران: خرمند
- گلدمن، لوسین (۱۳۷۷) جامعه‌شناسی ادبیات، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات، گزیده و ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان
- مختاری، محمد، (۱۳۷۴)، انسان در شعر معاصر، تهران، توس
- منان، پی‌یر، (۱۳۸۴)، تاریخ فکری لیبرالیسم، ترجمه عبدالوهاب احمدی، چاپ اول، تهران: نشر آگاه
- نوروزی، علی. (۱۳۸۹). بررسی بازنمایی مفهوم دموکراسی در رمان فارسی معاصر در سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷. تهران: دانشگاه پیام نور.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۷۸) برگ‌هایی در آغوش باد. تهران: علمی.

References

Arabic

- Ibn Khaldun (1999). *Tārīkh Ibn Khaldūn* (The History of Ibn Khaldun). Riyadh: Dār al-Fikr al-Duwalīyya.
- Boudra', Abd al-Rahman (2015). *Fī Taḥlīl al-Khitāb al-Ijtima'i al-Siyāsī: Qaḍāyā wa Namādhij min al-Wāqī' al-'Arabī al-Mu'āṣir* (On the Analysis of Socio-Political Discourse: Issues and Models from Contemporary Arab Reality). Amman: Dār Kunūz al-Ma'rifa lil-Nashr wa al-Tawzī'.
- al-Ḥillī, Ṣafī al-Dīn (1997). *Dīwān Ash'ār* (Collection of Poems). Beirut: Dār Ṣādir.
- Rayyān, Judat 'Isām (2013). *Shi'r al-Thawra al-Miṣriyya al-Ḥadītha: Dirāsa Uslūbiyya* (Poetry of the Modern Egyptian Revolution: A Stylistic Study). Master's Thesis. Al-Quds University.
- al-Shawkānī, Muḥammad ibn 'Alī (1998). “*al-Badr al-Ṭālī*” (The Rising Moon), Vol. 1. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, First Edition. (Original: 1418 AH)
- al-'Asqalānī, Ibn Ḥajar (n.d.). “*al-Durar al-Kāmina fī A'yān al-Mi'a al-Thāmina*” (The Hidden Pearls on the Notables of the Eighth Century), Vol. 2. Beirut: Dār al-Jīl.

- Alloush, Sa'īd (2009). *al-Riwāya wa al-Īdūlūjiyā fī al-Adab al-'Arabī al-Mu'āṣir* (The Novel and Ideology in Contemporary Arabic Literature). Beirut: Dār al-Manhal al-Lubnānī.
- Farrukh, 'Umar (1981). “*Tārīkh al-Adab al-'Arabī*” (History of Arabic Literature), Vol. 3. Beirut: Dār al-'Ilm, Fourth Edition.
- Maḥfūz, Muḥammad (2003). *al-Wāqi' al-'Arabī wa Taḥaddiyāt al-Marḥala al-Rāhina* (The Arab Reality and the Challenges of the Current Stage). Beirut: Dār al-Shurūq al-Thaqāfiyya.
- Yāsīn, al-Sayyid (1991). *al-Taḥlīl al-Ijtima'ī lil-Adab* (The Social Analysis of Literature). Cairo: Maktabat Madbūlī.

Persian Sources

- Ārūsteh, Muḥammad (1991 [1370]). *Farhang-e Iṣṭilāḥāt-e 'Ilmī – Ijtima'ī* (Dictionary of Scientific – Social Terminology). Tehran: Nashr-e Gostaresh.
- Abrīshmī, 'Abdullāh (1994 [1373]). *Naqd va Barrasī-ye Nāsiyūnalīsm* (Critique and Review of Nationalism). Tehran: Nashr-e Negārānde.
- Smith, Manuel J. (2008 [1387]). *Ravānshināsī-ye I'tirāq* (Psychology of Protest). Translated by: Maḥdī Qarāchehdāghī. Tehran: Darsā.
- Berlin, Isaiah (2001 [1380]). *Chahār Maqāle dar bāre-ye Āzādī* (Four Essays on Liberty). Translated by: Muḥammad 'Alī Mūvaḥḥid. Tehran: Khwārazmī.
- Torābī, 'Alī Akbar (1997 [1376]). *Jāme'e-shināsī-ye Adabiyyāt-e Fārsī (Jāme'e-shināsī dar Adabiyyāt)* (Sociology of Persian Literature (Sociology in Literature)). Tehran: Furūgh Āzādī.
- Tanhāyī, Ḥusayn Abū al-Ḥasan (2012 [1391]). *Bāzshināsī-ye Taḥlīlī-ye Nazariyye-hā-ye Modern-e Jāme'e-shināsī dar Modernite dar Guzār* (Analytical Recognition of Modern Sociological Theories in Transitioning Modernity). Tehran: 'Ilm.
- Rādfar, Abū al-Qāsim (1994 [1373]). “Taghayyur-hā va Vīzhegī-hā-ye Adabiyyāt-e Inqilāb-e Islāmī dar Yek Negāh” (Changes and Characteristics of Islamic Revolution Literature at a Glance). In: *Majmū'e Maqālāt-e Seminar-e Barrasī-ye Adabiyyāt-e Inqilāb-e Islāmī* (Collection of Seminar Articles on Examining Islamic Revolution Literature). Tehran: Samt.
- Šafā, Zabīhullāh (1999 [1378]). *Tārīkh-e Adabiyyāt dar Īrān* (History of Literature in Iran). Tehran: Intishārāt-e Ferdows.
- Ālam, 'Abd al-Raḥmān (2006 [1385]). *Tārīkh-e Falsafa-ye Siyāsī-ye Gharb, 'Aṣr-e Jadīd va Sadeh-ye Nūzdahom* (History of Western Political Philosophy, New Era and the Nineteenth Century). Ninth Edition. Tehran:

- Daftar-e Mutāla'āt-e Siyāsī va Bayn al-Milālī, Markaz-e Chāp va Intishārāt-e Wizārat-e Umūr-e Khārija.
- Ināyat, Ḥamīd (1974 [1353]). *Jahānī az Khod Bīganeh* (Estranged World). Tehran: Khurmand.
- Goldmann, Lucien (1998 [1377]). *Jāme'e-shināsī-ye Adabiyyāt, Dāmadī bar Jāme'e-shināsī-ye Adabiyyāt* (Sociology of Literature, An Introduction to the Sociology of Literature). Selected and Translated by: Muḥammad Ja'far Pūyande. Tehran: Naqsh-e Jahān.
- Mokhtārī, Muḥammad (1995 [1374]). *Insān dar Shi'r-e Mu'āṣir* (Man in Contemporary Poetry). Tehran: Tus.
- Mannan, Pierre (2005 [1384]). *Tārīkh-e Fikrī-ye Lībīrālism* (Intellectual History of Liberalism). Translated by: 'Abd al-Wahhāb Aḥmadī. First Edition. Tehran: Nashr-e Āgāh.
- Nowrūzī, 'Alī (2010 [1389]). *Barrasī-ye Bāznumāyī-ye Mafhūm-e Demokrāsī dar Romān-e Fārsī-ye Mu'āṣir dar Sāl-hā-ye 1340 tā 1357* (Examining the Representation of the Concept of Democracy in Contemporary Persian Novels between the Years 1340 and 1357 [1961–1978]). Tehran: Payām-e Nūr University.
- Yūsufī, GholāmḤusayn (1999 [1378]). *Barghī dar Āghūsh-e Bād* (Leaves in the Embrace of the Wind). Tehran: 'Ilmī.

دراسة الخصائص الاجتماعية لأشعار صفی‌الدین الحلّی الصوفیة

في العصر المغولي

نوع المقالة: ترویجیة

زهرة محمدی^۱، فریبرز حسین‌جانزاده سرستی*، محمد جعفری^۲

۱. طالبة دكتوراه في اللغة العربية وآدابها، جامعة آزاد الإسلامية، فرع كاشمر، كاشمر، إيران.
۲. أستاذ مساعد، قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة آزاد الإسلامية، فرع كاشمر، كاشمر، إيران.
۳. أستاذ مساعد، قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة آزاد الإسلامية، فرع كاشمر، كاشمر، إيران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۷/۱۶

الملخص

يُعدّ ارتباط الشاعر بالمجتمع من أبرز الموضوعات في النقد الأدبي، ولا تكاد تجد شاعرًا لم يتأثر بالمجتمع أو لم يترك فيه أثرًا من حضوره. هذه العلاقة المتبادلة تُعدّ موضوعًا مألوفًا ومتكررًا في ما يُعرف بـ«القصائد الاجتماعية»، غير أن دراستها في إطار الغزل، الذي يمثّل في العادة مظهرًا لتجليات البعد الفردي في شخصية الأديب، تُعدّ مجالًا جديدًا بالتأمّل والبحث. وقد كان الشعر الصوفي وشعر الغزل من أهم المقاصد والقوالب الشعرية في الأدب العربي منذ العصر الجاهلي حتى العصر الحديث، رغم أنّ الشعراء في هذا النوع من القصائد ركّزوا غالبًا على الأغراض الغنائية والعاطفية، إلا أنّ الظروف الاجتماعية وتحولات المجتمع قد ظهرت بوضوح في هذه الأشعار بطرائق متعدّدة. صفّي‌الدین الحلّی، أحد أشهر شعراء العراق، وُلد في مدينة الحلة بعد فترة وجيزة من الغزو المغولي المدمّر لبغداد، ونشأ في ظلّ ما تحلّل تلك المرحلة من قسوة واضطراب. وقد انعكست في ديوانه العديد من القضايا والموضوعات الاجتماعية. وتستهدف هذه الدراسة، المعتمدة على المنهج الوصفي-التحليلي، الكشف عن السمات الاجتماعية في غزلياته وأشعاره الصوفية، وتسعى إلى الوقوف على الأثر الاجتماعي والملاحم والمضامين التي تجلّت في شعره الصوفي. وتُظهر النتائج أنّ تأثير المفاهيم والهواجس الاجتماعية لدى الشاعر قد تجلّى في غزلياته من خلال بعض التمثيلات والاستعارات والرموز، وأحيانًا بصورة مباشرة، مما يدلّ على أنّ الشاعر لم ينفصل عن مجتمعه حتى في غزلياته التي تُجسّد الجانب الشخصي والوجداني منه.

الكلمات المفتاحية: التصوّف، الغزل، صفّي‌الدین الحلّی، عصر المغول، السمات الاجتماعية.